

ПОНЯТТЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З НАДАННЯ ПОСЛУГ

Новелою у цивільному законодавстві, порівняно з цивільним законодавством радянської влади, є правова регламентація нового правового інституту – договору про надання послуг. Включення цього договору у ЦК України від 2003 р. – це закономірний процес, що спрямований не тільки на розширення інститутів зобов'язального права, а й важливим напрямом реформування приватного права України, надання йому статусу певної довершеності та одночасно визначення перспективи розвитку на майбутнє.

Зобов'язання про надання послуг – це важлива група договірних зобов'язань, до яких належать доручення, комісія, перевезення, транспортне експедирування, страхування, туристичне обслуговування, зберігання, інформаційні послуги, аудиторські послуги, управління майном, оплатне надання інших послуг тощо.

Стаття 901 (ч. 1) ЦК України, з якої починається глава 63 ЦК України «Послуги. Загальні положення», визначає договір про надання послуг як договір, за яким одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається у процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором.

Хоча, як зазначалось вище, правова регламентація інституту – договору про надання послуг і є новелою у сучасному цивільному законодавстві, необхідно зазначити, що Україна не є новатором у правовому закріпленні договору про надання послуг. Коріння цього правочину сягає ще римського класичного права, яке розробило договір найму послуг (*locatio-conductio operarum*). Шляхом правового закріплення цього договору пішли багато сучасних країн світу. Так, ст. 779 глави 39 ЦК РФ «Оплатне надання послуг» називає оплатним наданням послуг договір, за яким виконавець зобов'язується за завданням замовника надати послуги (вчинити певні дії або здійснити певну діяльність), а замовник зобов'язується оплатити ці послуги¹. Аналогічне визначення договору оплатного надання послуг міститься у ст. 777 глави 39 ЦК Республіки Вірменія².

Однак, варто зазначити, що зобов'язання з надання послуг, зокрема, договір про надання послуг, перш ніж отримати законодавче закріплення, пройшов тривалий шлях і виступав предметом досить активних дискусій з боку радянських учених, зокрема: Ю.Х. Калмикова, Є.Д. Шешеніна, О.С. Іоффе, М.В. Кротова, А.Ю. Кабалкіна, І.Л. Брауде³ та ін.

Зокрема, ще в 1966 р. Ю.Х. Калмиков зазначав, що прогресуючий розвиток сфери послуг вимагає удосконалення правового регулювання відносин, які виникають у цій сфері, а також необхідно дати саме визначення поняття зобов'язання з надання послуг. У своїй праці він підкреслював, що сфера послуг розглядається в економічній та юридичній літературі. Зокрема, в економічній літературі до сфери послуг він відносив галузі, що обслуговують особисте споживання – освіта, медичне обслуговування, роздрібна торгівля, діяльність дитячих установ, побутове обслуговування населення тощо. Критерієм, що визначає межі обслуговування, на його думку, прийнято вважати невиробничу сферу.

У праві поняття послуг трактується значно вужче, хоча межі цієї категорії зобов'язань не визначені ще достатньо чітко. Ю.Х. Калмиков вважав, що при визначенні меж зобов'язань з надання послуг слід виходити насамперед із загально-економічної категорії сфери обслуговування. До зобов'язань з надання послуг він відносив як договори комісії, зберігання, доручення та експедирування, так і деякі інші договори, яким притаманні певні ознаки послуг: договори підряду, прокату тощо. Ця думка обґрунтовується тим, що дії-послуги мають дві специфічних ознаки: надання певних пільг або створення певних зручностей. Коли такі дії виступають як об'єкт зобов'язальних правовідносин, йдеться про зобов'язання з надання послуг. Крім того, як послуги виступає дія підприємства з передачі на безоплатній основі будівель і споруд певним організаціям (профспілковому комітету, медико-санітарному пункту та ін.). Послуга у цьому випадку полягає у наданні пільгових умов (безоплатно) користування певним майном⁴.

На його думку, цивільно-правові норми регулюють сферу майнових відносин, тому цивільно-правові зобов'язання з надання послуг регулюють не всі відносини, що виникають у цій сфері, а лише відносини майнового характеру. Інші ж правовідносини у сфері обслуговування регулюються іншими галузями права (наприклад, відносини у сфері організації освіти, охорони здоров'я тощо регулюються адміністративним правом).

Важко погодитися з деякими вищевикладеними поглядами.

1. Чи можна критерієм для визначення меж зобов'язань із надання послуг у цивільному праві назвати загально-економічну категорію сфери обслуговування? Звичайно, ні.

Так, в економіці під сферою послуг розуміють сукупність галузей і видів суспільної праці, в яких виготовляють споживчі вартості у вигляді корисного ефекту (невіддільного від конкретної трудової діяльності) з метою задоволення матеріальних і духовних потреб населення⁵. До сфери послуг західні економісти відносять торгівлю (оптову і роздрібну), транспорт, зв'язок, діяльність банків та інших фінансово-кредитних інституцій, освіту, науку, охорону здоров'я, обслуговування нерухомості, юридичні послуги, діяльність державного апарату (цивільного та військового) на федеральному і місцевому рівнях, професійні послуги спеціалістів, ділові послуги, діяльність установ відпочинку й розваг, ремонтні й ремісничі послуги та ін. В Україні сфера послуг охоплює житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення, освіту, охорону здоров'я, фізичну культуру й соціальне забезпечення, пасажирський транспорт, зв'язок з обслуговування населення, роздрібну торгівлю, громадське харчування.

Частина 3 ст. 777 ЦК Республіки Вірменія містить норму про те, що правила глави 39 «Договори про надання послуг» застосовуються до договорів надання послуг зв'язку, медичних, ветеринарних, аудиторських, консультаційних, інформаційних, освітніх, туристичного обслуговування та ін.⁶ Цей перелік не є вичерпним, тобто він може доповнюватися. На жаль, у ЦК України немає посилення на те, до яких саме послуг застосовуються положення глави 63 ЦК України. Проте, це впливає з аналізу предметів договорів перевезення, транспортного експедирування, зберігання, страхування, доручення, комісії, управління майном, послуг зв'язку, страхування та інших послуг, визначених у цивільному законодавстві.

Щодо положення, до зобов'язань з надання послуг слід віднести договори побутового підряду та прокату, а також інші, що містять ознаки послуг⁷. Проте необхідно зазначити, що ці договори не мають своїм предметом надання послуг.

Так, згідно з ч. 1 ст. 788 ЦК України предметом договору прокату є рухома річ, яка використовується для задоволення побутових невиробничих потреб, а згідно з ч. 1 ст. 865 ЦК України предметом договору побутового підряду виступає певна робота, призначена для задоволення побутових та інших особистих потреб, не говорячи вже про договір роздрібної купівлі-продажу, де предметом договору згідно з ч. 1 ст. 698 ЦК України виступає товар, що призначається для особистого, домашнього або іншого використання, не пов'язаного з підприємницькою діяльністю. Не варто забувати, що поряд з послугами самостійними об'єктами цивільного права, а, отже, і предметами договірних зобов'язань, виступають також результати робіт, речі та інше майно (ст. 177 ЦК України).

До важливих рис сфери послуг і в економіці, і в праві можна відносити: 1) нематеріально-речовий характер діяльності, не пов'язаної зі зміною і перетворенням форм матерії та сил природи; 2) невіддільність процесів виробництва і споживання послуг; 3) неможливість нагромадження, зберігання і транспортування більшості з них (досвід, знання, навички творчої діяльності).

Проте, слід зазначити, що деякі послуги можуть мати матеріальний результат. Так, наприклад, медичні послуги з надання стоматологічної допомоги (пломбування хворого зуба, встановлення коронки) можуть мати матеріальний результат. Проте, всім послугам властива одна спільна ознака – результату передують здійснення дій, які не мають матеріального змісту.

2. Чи можна визначити «як «послугу» дію підприємства з передачі на безоплатній основі будівель і споруд певним організаціям»⁸? Чи можна визначити, що сутність послуги полягає у наданні пільгових умов (*безоплатно*) користування певним майном. Ці висновки, на нашу думку, є дещо неточними. Предметом вищезазначених зобов'язань є не послуга як пільгова умова, а речі, визначені індивідуальними ознаками (будівлі і споруди), що передаються у тимчасове користування певним організаціям. Отже, ці договори належать не до зобов'язань з надання послуг, а до зобов'язань з передачі майна у користування. Чи є «безоплатність» у цьому випадку предметом зобов'язання? У доктрині цивільного права критеріями для класифікації зобов'язань прийнято вважати їх оплатність чи безоплатність, консенсуальність чи реальність, односторонність, двосторонність або багатосторонність тощо. Оплата чи безоплата – це юридична характеристика договору, а не предмет будь-якого зобов'язання. У чинному ЦК вищезазначений договір відомий як договір позички (ст. 827). З точкою зору про те, що «надання пільг або створення певних зручностей» виступають об'єктом правовідносин не погоджується і О.М. Щуковська: «Поза діяльністю (шляхом здійснення дій) не може бути ані надана послуга, ані виконана робота. Саме тому саме по собі «надання... пільг, створення... зручностей» не може бути об'єктом правовідносин, необхідні активні дії, що мають правовий зміст, з «доведення» цих переваг від суб'єкта до суб'єкта»⁹.

3. Не зовсім точним, на нашу думку, є твердження, що цивільно-правові норми регулюють тільки сферу майнових відносин¹⁰, оскільки цими нормами регулюється також сфера особистих немайнових відносин як за чинним законодавством (ст. 1 ЦК України), так і за радянським законодавством (ст. 7 ЦК УРСР від 1963 р.). Інша справа, що зобов'язальні правовідносини, зокрема і зобов'язання з надання послуг, у науці цивільного права відносять до майнових відносин¹¹.

Ю.Х. Калмиков у своїй статті зазначав: «...О.С. Іоффе вважає, що до послуг повинні бути віднесені договори зберігання, доручення, комісії та експедируван-

ня...»¹². Слід зауважити, що О.С. Іоффе відносив договори зберігання, доручення, комісії та експедирування не до послуг як об'єкта цивільного права, а до зобов'язального права, зокрема, до зобов'язань з надання послуг¹³.

О.С. Іоффе вирізняв договори з надання послуг із загальної системи зобов'язального права за однією ознакою – всі вони характеризуються тим, що дії зобов'язаної особи спричиняють не матеріальні, а юридичні наслідки. Як зазначалось вище, він вважав, що до зобов'язань з надання послуг мають бути віднесені договори зберігання, доручення, комісії та експедирування¹⁴. Договори побутового підряду та прокату до зобов'язань з надання послуг він не відносив.

Щодо критерію відмежування договорів про надання послуг від інших зобов'язань, то, на думку Ю.Х. Калмикова, «у будь-якому правовідношенні дії зобов'язаних осіб створюють певний юридичний ефект – вони завжди спричиняють виникнення нових прав і обов'язків для уповноваженої особи. У цьому розумінні дії повіреного, який отримав переказ за дорученням довірителя, нічим не відрізняються від дій підрядника, який створив нову річ для замовника. У цих випадках поведінка зобов'язаної особи спричиняє юридичні наслідки, що виражаються у виникненні права власності на гроші і на створену річ. Дії тому і є об'єктом зобов'язальних правовідносин, що повинні забезпечити певний правовий результат»¹⁵. Важко погодитися з тим, що і за договором доручення, і за договором підряду виникають однакові, тотожні правові результати. Справа в тому, що у зобов'язанні з виконання робіт, зокрема у договорі підряду, один з контрагентів (підрядник) зобов'язується за завданням іншого контрагента (замовника) досягти певного матеріального результату. Якщо цей результат не досягнутий, зобов'язання вважається невиконаним. Згідно з чинним цивільним законодавством, якщо предмет договору підряду до здачі його замовникові був випадково знищений або закінчення роботи стало неможливим без вини сторін, підрядник не має права вимагати плати за роботу (ч.1 ст. 855 ЦК). Зокрема, у договорі доручення одна сторона (довіритель) доручає іншій стороні вчинити від її імені та за її рахунок певні юридичні дії. Вчинення цих дій не пов'язане зі створенням матеріального результату, а спрямоване на досягнення різноманітних інших ефектів. Тому, якщо доручені юридичні дії вчиняються належним чином, вважається, що сторона (повірений) виконала прийняте на себе зобов'язання, хоча бажаний результат і не настав. Цю думку можна підтвердити прикладом із судової практики. Так, «у «Віснику Вищого арбітражного суду РФ» (№3, 2001 р.)¹⁶ було опубліковане рішення суду, що стосується договору доручення. У цьому договорі була передбачена умова про виплату винагороди виконавцю у розмірі 10% від суми, яка буде виконавцем захищена у судовій справі. Однак, судом позов був задоволений, а відповідно, виконавцеві не вдалося захистити жодної копійки. На цій підставі замовник відмовився оплатити послуги виконавця. Президія Вищого арбітражного суду РФ надала такі роз'яснення (далі за текстом: виконавець – повірений, замовник – довіритель): «...предметом договору доручення є вчинення повіреним від імені та за рахунок довірителя певних юридичних дій. У зв'язку з цим, якщо повірений вчинив усі юридичні дії, визначені у договорі, він вважається таким, що виконав свої зобов'язання і, тому, має право за оплатним договором вимагати виплати винагороди. Відмова довірителя від оплати фактично наданих послуг не допускається. Зокрема, встановлена договором оплата передбачена не за вчинення повіреним певних дій (представництво у суді), а за прийняття арбітражним судом певного позитивного для довірителя судового рішення, що не відповідає

нормі закону, характеру і природі відносин сторін». Отже, це підтверджує точку зору про те, що позитивний для замовника результат не повинен охоплюватися предметом договору про надання послуг, оскільки предметом договору виступає саме вчинення певних, чітко визначених, юридичних дій.

Проте, слід зазначити, що і О.С. Іоффе не завжди виявляє послідовність у своїх висновках. Так, він зазначає, що «...договором підряду можуть бути оформлені завантажно-вивантажні роботи»¹⁷. Однак, здійснення завантаження та вивантаження вантажу – це типові для договору транспортного експедирування дії, які автор відносить не до договору підряду, а до договору про надання послуг. Характеризуючи експедирування як різновид зобов'язань з надання послуг, О.С. Іоффе зазначає, що «експедитор може самостійно вчинити такі фактичні дії, як ... здійснення завантажно-вивантажувальних робіт»¹⁸. З цього питання є також прямі вказівки у чинному ЦК (ст. 929), зокрема у цій статті зазначено, що договором транспортного експедирування може бути передбачене надання додаткових послуг, необхідних для доставки вантажу (перевірка кількості та стану вантажу, його завантаження та вивантаження тощо).

Для більш повного та обґрунтованого визначення правової природи зобов'язань про надання послуг, вважаємо, що необхідно було б визначитись з такими важливими питаннями, як предмет та сторони договорів про надання послуг та інші питання.

1. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. Изд. доп., испр. – М., 2004. – С. 207.
2. Гражданский кодекс Республики Армения / Принят Национальным Собранием Республики Армения от 5 мая 1998 г. – Ереван, 1999. – С. 262.
3. Калмыков Ю.Х. К понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве // Советское государство и право. – № 5. – 1966. – С. 116–119; Иоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Т. III. Обязательственное право. – СПб., 2004. – 483–543; Шешенин Е.Д. Предмет обязательства по оказанию услуг // Уч. труды Свердловского юрид. ин-та. Вып. 3. – Свердловск, 1964. – С. 151–194; Кротов М.В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. – Л., 1990. – 108 с.; Кабалкин А.Ю. Гражданско-правовой договор в сфере обслуживания. – М., 1980; Брауде И.Л. Отдельные виды обязательств. – М., 1954. – С. 221.
4. Калмыков Ю.Х. Цит. праця. – С. 116–118.
5. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 / Редкол.: ...С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – С. 543–544.
6. Гражданский кодекс Республики Армения. – Цит. праця. – С. 263.
7. Калмыков Ю.Х. Цит. праця. – С. 119.
8. Там само. – С. 117.
9. Шуковская О.М. О соотношении обязательств по оказанию услуг и обязательств по выполнению работ (подряда) // Правоведение. – 2002. – № 2 (241). – С. 204.
10. Калмыков Ю.Х. Цит. праця. – С. 116.
11. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К., 2003. – С. 9; Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К., 2004. – Кн. 1. – С. 15.
12. Калмыков Ю.Х. Цит. праця. – С. 116.
13. Иоффе О.С. Цит. праця. – С. 485.
14. Там само. – С. 483–485.
15. Калмыков Ю.Х. Цит. праця. – С. 117–118.
16. Цей приклад наведений у статті: Домашенко А. Результат услуг: что это такое? // Бухгалтерия. Март 2004. – № 12. – С. 65.
17. Иоффе О.С. Цит. праця. – С. 425.
18. Иоффе О.С. Цит. праця. – С. 538.